

Ilkka Mäkinen:

Kokovartalokuva kirja-alasta Virossa 1940-2000

Möldre, Aile: Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis aastail 1940-2000. TLÜ Kirjastus: Tallinn, 2005. 407 s., kuvaliite. Väitöskirja, Tallinna Ülikooli. Engl. tiivistelmä: Publishing and book distribution in Estonia in 1940-2000.

Aile Möldre väitteli Tallinnan yliopistossa joulukuussa 2005 aiheenaan virolaisen kirjahistorian ajanjakso 1940-2000, jota suurimmalta osalta luonnehtivat totalitarismin eri muodot ja asteet, ja siinä mielessä väitöskirjan aihepiiri on tummasävyinen, joskin viimeisen vuosikymmenen ihmepelellisyys tuo mukaan valoisampia sävyjä. 1900-luvun kuusi viimeistä vuosikymmentä ovat virolaisessa historiassa dramaattisten käänteiden aikaa, jonka objektiivinen tutkimus on vasta alkutekijöissään. Kirjahistoria kulkee tässä suhteessa nyt neuvostoajan tutkimuksen etulinjassa.

Tutkimuksen lähtökohtina ovat puolalaisen K. Migonin ja amerikkalaisen R. Darntonin ym. kirjahistorian johtavien hahmojen teoreettiset ajatukset. Oleellista on se, että julkaisu- ja kustannustutkimuksen, tarkastelussa otetaan huomioon kaikki oleelliset vaiheet, kustantaminen, painaminen ja kirjan levitys. Levityksen suhteen tässä työssä huomioidaan ensi sijassa kirjakaupat, koska kirjastojen historiasta on jo huomattavia yleisesityksiä, mm. Kaljo-Olev Veskimäen 2000 ilmestynyt virolaisten kirjastojen historia. Möldren tutkimuksessa kiinnitetään jossain määrin huomiota myös luovien tekijöiden, kirjailijoiden toiminnan ehtoihin. Sensuurista on vuodelta 1996 myös Veskimäen yleisesitys, jota Möldre hyödyntää syventäen kuitenkin tutkimusta arkistolähteistä saaduin tiedoin.

Darntonin esittämän ”kommunikatiivisen kehän” (communication circle) näkökulmasta tärkeää on tutkia kirjan sosiaalisen elämän eri vaiheita suhteessa toisiinsa ja myös suhteessa poliittisiin, kulttuurisiin, taloudellisiin ym. tekijöihin. Tutkija voi lähestyä kehää mistä kohdasta tahansa, mutta hän ei saa unohtaa sen muita osatekijöitä. Tällainen kokonaisvaltainen tarkastelu on Aile Möldren tavoitteena ja hän onnistuukin siinä varsin hyvin.

Kirjahistorian tutkimuskin on yhteiskunnallisten olosuhteiden asettamissa rajoissa tapahtuvaa toimintaa. Aile Möldre aloitti kirjahistorian tutkimuksensa jo neuvostoajankana. Hänen Leningradin yliopistoon tekemänsä venäjänkielinen kandidaatin väitöskirja Viron kirjahistoriasta vuosina 1940-1990 hyväksyttiin 1991. Kandidaatin tutkinto neuvostostysteemissä vastasi nykyistä tohtorintutkintoa, joten Möldre on nyt kaksinkertainen tohtori. Uusi Viro ei neuvostoajankaisia oppiarvoja ole juuri arvostanut, joten uuden väitöskirjan tekeminen oli senkin takia tarpeen, mutta tärkeintä oli se, että kommunistisen järjestelmän aikana tehdyssä työssä oli mahdollista tarkastella kirjahistorian kaikkia puolia, erityisesti kommunistisen puolueen roolia ja saksalais miehityksen aikaa, sellaisella monipuolisuudella ja objektiivisuudella, joita demokraattisen maan tiede edellyttää.

Väitöskirjan ajalliset ja temaattiset mittasuhteet ovat vaativat. Tekstiä leimaa objektiivisuuden tavoittelu, tarkoin harkittu kiihottomuus ja syvälle menevä perusteellisuus. Akateemisen proseduurin vaatimuksia noudattaen teoksessa on suhteellisen paljon toistoa, kun asiat käydään läpi kolmeen kertaan, varsinaisissa luvuissa, niiden yhteenvedoissa ja vielä koko teoksen yhteenvedossa, joskin joka kerralla yleisyysaste ja virtaviivaisuus nousevat. Voisi toivoa, että joskus väittelijä tuottaa kansantajuisemman, tarinoivamman version teoksestaan. Sen kääntäminen suomeksi olisi suotavaa.

Väitöskirjan alussa on ratkaistava monia periaatteellisia näkökohtia, joista tärkeimpiä ovat ”virolaisen kirjallisuuden” määrittäminen ja tutkittavan ajanjakson periodisointi. Toisen maailmansodan loppuvaiheissa Virossa pakeni kymmeniätuhansia ihmisiä länteen, jossa syntyi rikas virolainen kirjallisuus. Neuvostovalta kuitenkin piti huolta siitä, että tämä ulkovirolainen

kulttuuri pysyi kotivirolaisille tuntemattomana. Ei siis ollut elimellistä yhteyttä näiden kahden virolaisen kirjallisuuden välillä, minkä vuoksi Möldre jättää ulkovirolaisen kirjallisuuden tuotannon tutkimuksessaan käsittelemättä, olletikin kun siitä on olemassa Anne Valmasin laaja tutkimus (2003). Sen sijaan toisen maailmansodan aikana Neuvostoliiton selustassa, johon tuhansia virolaisia vetäytyi saksalaisjoukkojen tieltä, ilmestyneet vironkieliset julkaisut katsotaan elimelliseksi osaksi tutkitun ajanjakson virolaista kirjallisuutta. On ilmeistä, että Virossa näiden erottelujen tekeminen ei ole itsestään selvää eikä niihin aina suhtauduta kiihköttömästi. Tosin, kuten tekijä toteaa, kuluneet vuodet antavat koko ajan entistä paremmat mahdollisuudet tarkastella menneitä tapahtumia objektiivisesti.

Periodisoinnin Möldre on ratkaissut jakamalla tutkimansa ajanjakson viiteen osaan: ensimmäinen neuvostomiehitys 1940-41, saksalaismiehitys 1941-44, uuden neuvostomiehityksen ensimmäinen, stalinistinen jakso 1944-55 ja toinen jakso 1956-91 sekä itsenäisyytensä palauttaneen Viron ensimmäinen vuosikymmen. Toisen maailmansodan jälkeisen neuvostoaajan jakaminen vain kahteen osaan on jossain määrin ideologinen ratkaisu, koska siinä ei anneta Hrushtshevin ajan suojasään kaudelle omaa periodia vaan koko ajanjakso aina neuvostovallan sortumiseen saakka käsitetään luonteeltaan yhtenäiseksi ajanjaksoksi. Toisaalta tutkimuksessa tulee monin tavoin esiin se, että näiden 35 vuoden aikana tapahtui kirja-alan olosuhteissa oleellisia muutoksia. On havaittavissa Stalinin kuoleman jälkeinen suojasää ja 1960-70-luvuilla uuden kiristyvän byrokrattisen totalitarismin kausi, ja lisäksi järjestelmän rapautuminen ja kaatumisenkin veivät viisi-kuusi vuotta.

Kesäkuu 1940 merkitsi perusteellista käännettä Viron historiassa, kun Neuvostoliiton määräämä hallitus otti ohjat käsiinsä. Muun ohessa kirjojen tuotanto- ja levitysjärjestelmät muutettiin enempiä kyselemättä stalinistisen käsityksen mukaisiksi. Yksityisten kustantamojen ja kirjapainojen floora karsittiin pariaksi sosialisoiduksi suuryksiköksi, joiden tuotanto ja valvonta olisi mahdollisimman tehokasta. Markkinavetoisuudesta siirryttiin poliittisten tavoitteiden mukaiseen julkaisu-tuotantoon. Kirjojen kieltäminen ja hävittäminen pantiin toimeen tarmokkaasti.

Saksalaisten miehitysaika 1941-1944 ei virolaisten toiveista huolimatta palauttanut tilannetta entiselleen, koska saksalaisia ei

kiinnostanut virolaisen kulttuurin edistäminen vaan omat sotatavoitteet. Yleensä esittävässä kulttuurissa, kuten teatteri-, elokuva- ja musiikkielämässä, saksalaisen miehityksen aikaa luonnehti paradoksaalinen toimeliaisuus, elettiin kuin myrskyn silmässä, mutta julkaisuutuotannossa ei samantapaista aktiivisuuden kautta koettu. Saksalaiset ylläpitivät neuvostovallan tapaan aukotonta sensuuria, laativat kiellettyjen kirjojen listoja ja tuhosivat kirjoja, joskaan heidän vaikutuksensa ei ollut yhtä perusteellista kuin neuvostojärjestelmän, joka palasi syksyllä 1944 entistä painostavampaan.

Neuvosto-Virossa painetuissa julkaisuissa on alku- tai loppusivuilla tarkat tiedot kirjan toimittajasta ja muista kustantamossa kirjan tekemiseen osallistuneista henkilöistä, latomis- ja painamisajankohdasta, paperin laadusta, arkkimäärästä, painosmäärästä sekä kustantajan ja painon osoitteet. Tällaisia tietoja on myös nykyvirolaisissa ja suomalaisissakin julkaisuissa, mutta ei koskaan yhtä yksityiskohtaisesti. Tarkat tiedot kirjasta ovat lukijalle kiinnostavia ja hyödyllisiä kirjahistorian tutkijoille, mutta omana aikanaan ne ilmaisivat, että koko kirjan tuotantoprosessi oli totalitäärisen valtion tiukassa kontrollissa. Jokainen julkaisun syntyprosessiin osallistunut ja erityisesti kustantamossa kirjasta vastannut toimittaja olivat vastuussa julkaisun sisällöstä ja muodosta, ja jokainen voitiin vetää panoksestaan edesvastuuseen.

Toisaalta yhtä tuskastuttavaa ja kulttuurille vahingollista oli 1970-luvulla äärimmilleen viety suunnitelmallisuus, jolloin pienen Viron jokainen painotuote piti vähintään puolitoista vuotta ennen julkaisemista sovittaa koko Neuvostoliiton kirjat tuotannon määrällisiin ja sisällöllisiin suunnitelmiin, jotka risteilivät eri suunnittelu-elinten välillä ja joita sen lisäksi sormeilivat niin Viron kuin Neuvostoliiton kommunistinen puolue kuin salainen sensuurikin. Samalla kirjapainot rapistuivat, paperipula oli alituen, lukijoiden kysyntään ei osattu tai haluttu vastata, ja minkäänlaisista oma-aloitteista julkaisuutoimintaa ei sallittu, joskin kaikkesta huolimatta Virossakin esiintyi maanalaista julkaisuutoimintaa. 1970-luvulla vielä pyrittiin rajoittamaan niiden laitosten lukua, joilla oli oikeus julkaisuutoimintaan. Jos joitakin kirjallisuudenlajeja haluttiin lisätä, muiden lajien nimekkeitä piti paperipulan ja muiden pullonkaulojen takia vähentää. Neuvostojärjestelmä suosi suuria painoksia nimekkeiden monipuolisuuden kustannuksella.

Silti virolaiset olivat neuvostotasavaltojen joukossa innokkaimpia kirjojen ostajia, osaksi nähtävästi vaistonvaraisesta halusta suojella omakielistä kulttuuria.

Tässä ei ole mahdollista selostaa Möldren teoksen rikasta sisältöä, mutta siitä saa hyvän kuvan jo kirjan englanninkielisestä tiivistelmästä. Pieni ponnistelu alkukielisen tekstin kanssa palkitsee vielä enemmän.